

Шульга О.А.,

к.е.н., доцент,

доцент кафедри економічної теорії,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ЗМІСТ І РЕЗУЛЬТАТИ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Анотація. У статті проаналізовано зміст та результати аграрних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи, визначено закономірності й особливості їх аграрних перетворень. Акцентовано увагу на тому, що швидкість та результати проведених реформ великою мірою визначалися стартовими умовами, які різнилися в окремих країнах ЦСЄ. Зроблено висновок, що більш вигідні стартові позиції для проведення приватизації землі і структурної реформи аграрного сектора мали країни, де аграрні перетворення почалися вже за умови макроекономічної стабілізації.

Ключові слова: лібералізація, приватизація, аграрна реформа, реституція.

Постановка проблеми. Аграрні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи мають як спільні риси, так і національні особливості. Вивчення досвіду ринкових реформ в аграрному секторі цих країн має важливе значення для виявлення тенденцій та закономірностей аграрних трансформацій у країнах постсоціалістичного табору, дасть змогу розробити виважену стратегію подальших ринкових реформ в аграрному секторі України та повніше врахувати негативні чинники, які мали місце в умовах трансформаційних процесів у сільському господарстві країн із перехідною економікою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження закономірностей та особливостей ринкових соціально-економічних трансформацій аграрного сектора країн із перехідною економікою зробили такі вчені, як І. Лукінов, М. Зубець, П. Саблук, О. Онищенко, Т. Осташко, М. Малік, В. Месель-Веселяк, Г. Черевко, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін. Проте зазначені вчені переважно зосередили свою увагу на дослідженнях змісту та результатів проведених ринкових трансформацій аграрних відносин у країнах із перехідною економікою, та можливості і доцільності врахування їх досвіду під час подальших ринкових перетворень в аграрному секторі України. Водночас залишаються майже недослідженими питання соціально-економічних суперечностей у системі аграрних відносин країн із перехідною економікою.

Мета статті полягає у дослідженні змісту та результатів ринкових трансформацій в аграрному секторі країн Центрально-Східної Європи, визначенні закономірностей та особливостей проведених трансформацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аграрні перетворення в країнах Центрально-Східної Європи, незважаючи на загальні цілі та завдання, відрізняються між собою за змістом, порядком проведення та наслідками. Однак залежно від цілей і характеру трансформацій реалізацію аграрної реформи в країнах Центрально-Східної Європи можна умовно поділити на три періоди, кожному з яких відповідають особливості внутрішньої аграрної, торговельної політики та структурної

реформи. Виділяють такі періоди аграрних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи:

I етап: 1989 р. – середина 90-х років. На першому етапі проводилася земельна реформа у сільському господарстві, демонополізація і приватизація в ресурсних галузях, формування ринкових структур в агропродовольчому комплексі, відбулися лібералізація цін і торгівлі сільськогосподарською продукцією, інституційна реформа. Стратегічним завданням першого етапу трансформацій була структурна реформа аграрного сектора, в основі якої лежала приватизація землі.

II етап: середина 90-х – кінець 90-х років. Характерною ознакою реформування аграрної сфери на цьому етапі стала радикальна зміна напряму внутрішньої аграрної політики від лібералізації торгівлі, цін і обмеженого втручання у функціонування ринків до політики підтримки цін і ринків, експортних та імпорتنних обмежень. Продовжувалася інституційна реформа, зростала ефективність виробництва, а подальші структурні зміни відбувалися у напрямі консолідації земельних ділянок.

III етап: кінець 90-х років – 2004 р. – подальший період. Стратегічним завданням третього етапу стала підготовка країн ЦСЄ до вступу в ЄС. Це передбачає гармонізацію внутрішньої аграрної політики країн ЦСЄ з вимогами спільної аграрної політики країн ЄС, тому зусилля урядів спрямовуються на поглиблення структурної реформи, підвищення ефективності аграрного сектора тощо.

На стратегію, темпи і глибину здійснення реформ, особливо на їх першому етапі, визначальний вплив мали стартові умови різних країн. Стартові умови аграрних трансформацій в окремих країнах різнилися за: рівнем централізації системи управління аграрним сектором; необхідністю проведення реституції земельної власності; макроекономічними умовами; співвідношенням різних типів господарських структур; національними традиціями і змінами у психології за роки спільного господарювання.

Так, наприклад, в Україні система управління сільським господарством була більш централізованою, що ускладнювало початковий етап реформ. А в Польщі і Словенії система управління була найменш централізованою, і відповідно, найбільш ринково орієнтованою [3, с. 36, 38].

Залежно від початкових умов трансформацій, національних традицій і політичних цілей кожна постсоціалістична країна обрала свою власну модель приватизації землі і майна, а також структурної та організаційної перебудови сільського господарства.

Зокрема, К. Маркус та Дж. Свіннен, аналізуючи перебіг аграрних перетворень у країнах із перехідною економікою протягом перших п'яти років реформ, виділяють три моделі реформування аграрної сфери – російську, центральноєвропейську та китайську. Дослідники виявили суттєві відмінності серед країн у співвідношенні темпів зміни валових обсягів виробництва та продуктивності праці.

Російська модель, яка, на їхню думку, чітко проявилась в Росії, Білорусії, Україні, Азербайджані, Казахстані, Киргизстані, Молдові та Таджикистані, характеризується значним скороченням обсягів виробництва і зниженням продуктивності праці. Центральноевропейська модель, класичними представниками якої можуть бути Чехія, Угорщина та Словаччина, характеризується порівняно меншим спадом обсягів виробництва та значним зростанням продуктивності праці. Китайська модель, типовими представниками якої є Китай, В'єтнам та Албанія, відзначається значним зростанням обсягів сільськогосподарського виробництва та повільним зростанням продуктивності праці [2, с. 61].

По-іншому класифікує моделі реформування сільського господарства в країнах ЦСЄ В. Зглінський, беручи за основу глибину перетворень у відносинах власності. Він також виділяє три моделі, однак дає їм інші назви і змістовну характеристику:

- балканська модель полягає у реституції, загальній приватизації, що супроводжуються роздрібненням виробничих структур і їх незначною адаптацією до ринку;
- центральноевропейська модель полягає у приватизації, вибірковій (в окремих країнах) реституції, що супроводжується пристосуванням колишніх виробників до роботи в нових умовах із урегулюванням відносин власності на основі приватної власності;
- східноевропейська модель полягає не в масовій приватизації та реституції, а її заміні формальним розподілом землі та майна між працівниками. Ця модель фактично не вносить суттєвих змін у діяльність постсоціалістичних підприємств, однак надає їм інше правове оформлення [2, с. 61].

Розглянемо більш детально заходи аграрної реформи в різних країнах ЦСЄ. Досить цікавим є досвід аграрної трансформації в Угорщині. На початок реформ у країні нараховувалось близько 136 держгоспів та 1 250 колективних господарств. Поряд із ними діяли індивідуальні господарства, адже в Угорщині приватна власність на землю визнавалась офіційно. Крім того, існували доволі потужні регіональні підприємства кооперативного типу, які мали досить добрий менеджмент, маркетингову орієнтацію та навіть деякі навички роботи в умовах ринку.

Під час здійснення земельної реформи в Угорщині перевагу було надано не масовій приватизації, а пошукам ефективних власників. Замість реституції було проведено приватизацію землі за допомогою контрибуційних сертифікатів за принципом: «Земля повинна належати тим, хто на ній працює». Контрибуційні сертифікати номінальною вартістю 10 тис. форинтів уважалися цінними паперами, за які можна було викупити землю. Приватизація землі здійснювалась лише через спеціальні земельні аукціони.

Однак надане законодавством право відчуження сертифікатів дало змогу скуповувати землі фізичним і юридичним особам із вільними коштами. Навіть іноземні юридичні та фізичні особи в обхід закону через підставних осіб скупили досить значні масиви землі в західному регіоні.

Приватизація державних господарств в Угорщині також мала свої особливості. Позитивним кроком приватизації державних господарств було попереднє здійснення в них реструктуризації. Певна частина господарств були перетворені у державні холдингові компанії, інші стали своєрідними «пілотними фермами» у державній власності. Біля 20% держгоспів стали власністю зарубіжних інвесторів. Приватизація решти держгоспів здійснювалась за конкурсами, в яких, як правило,

брали участь діюче керівництво підприємств та його працівники. У результаті конкурсного відбору було створено більш життєздатні сільськогосподарські підприємства із середньою площею до 1 800 га. Переможці конкурсу заключали контракт на оренду з Агенцією державного майна строком на 10–30 років та отримували переважне право купівлі майна і землі держгоспу.

Трансформація псевдокооперативів в Угорщині відбувалась на основі Закону про трансформацію кооперативів, який передбачав такі можливі способи поведінки для членів кооперативів: вихід із кооперативу з паюванням належного майна і землі між усіма бажаними вийти; трансформацію кооперативів в інші види підприємств; акціонування (корпоратизацію) кооперативів; трансформацію кооперативу в інший кооператив на основі нової нормативної бази. Проте в багатьох випадках трансформація кооперативів носила формальний характер. Керівництво кооперативів часто не забезпечувало їх адаптації до роботи в умовах ринку, що створювало ситуацію зі значними конфліктами інтересів. Певною специфікою трансформації кооперативів в Угорщині є право вільного ринкового обігу кооперативних часток (паїв). Державою стимулювалась концентрація цих паїв із допомогою спеціальних податкових пільг та кредитів [2, с. 62–65].

Значно повільніше та з набагато гіршими результатами проходила аграрна реформа у Болгарії. До початку реформи болгарський аграрний сектор був майже повністю кооперативним. Частка кооперативів у загальному землеволодінні становила 92%. Незважаючи на те що приватизація землі в Болгарії призвела до утвердження там приватної власності, рівень розукрупнення земельних угідь залишався досить незначним. Отримані земельні ділянки селяни могли використати або для створення власного підприємства, або для передачі в оренду чи у рентне використання в кооперативі, або в як пай під час вступу в кооператив, або здати за винагороду (фактично продати) наділ в обшинний або державний фонд. Тобто, як бачимо, створення і розвиток кооперативів у Болгарії активно підтримується державою.

Досить складним у Болгарії є порядок ринкового обігу землі. Будь-яка ділянка спочатку має бути викуплена сусідом, пізніше – місцевим приватним господарством, далі – місцевою общиною або закуплена у державний фонд. І лише у випадку проходження цих етапів ділянка може надійти у вільний продаж.

Під час проведення аграрної реформи в Болгарії досить довго в прихованій формі існували державне замовлення та директивне ціноутворення. Лише 40% продукції виробники могли продавати за вільними цінами. Існували мінімальні (захисні) ціни на основні види експортної продукції та граничні (фіксовані) ціни на найважливіші продукти внутрішнього споживання. Однак державне втручання у процеси ціноутворення швидко виснажило державний бюджет та розбалансувало аграрний ринок, тому уряд Болгарії зрештою провів лібералізацію цін на сільськогосподарську продукцію [2, с. 65–67].

Проміжну позицію за комплексністю, системністю та ефективністю займає аграрна реформа в Румунії. Як відзначає Міністерство сільського господарства Румунії, період 1990–1996 рр. відзначався низькими темпами проведення реформ, що обумовило значні збитки сільського господарства в 1997 р.

Одним із перших кроків аграрної реформи було надання більшої господарської самостійності сільськогосподарським підприємствам. Однак матеріально-технічне постачання та частково збут продукції при цьому продовжували контролюва-

лися державою. Це був своєрідний симбіоз ринково орієнтованих підприємств і адміністративної системи.

У Румунії можна було спостерігати «спонтанну» деконструктивізацію, коли задовго до прийняття відповідного закону було розпочато приватизацію виробничих кооперативів. Офіційно ж виробничі кооперативи було примусово ліквідовано 31.07.1991 р. Із допомогою досить зрівняльної системи розподілу землі було роздано як колишнім власникам, так і тодішнім членам господарств. Документом, що підтверджував право власності, були сертифікати власності. Таким способом поміж 4,7 млн. осіб було розподілено майже 9 млн. га. Однак лише 30–40% нових власників у Румунії створили власні господарства родинного типу.

Подальші кроки аграрних перетворень полягали в приватизації підприємств з одночасним збереженням великих технологічних комплексів у межах цих підприємств на основі кооперації та корпоративізації. Напевно, тому багатьом новоствореним кооперативам та колишнім держгоспам, які були трансформовані в акціонерні товариства, вдалося залишитися учасниками аграрного ринку [1; 2].

У найбільш сприятливих умовах щодо фінансового, організаційного і законодавчого забезпечення реформ опинилась колишня НДР. Насамперед це стосується вільного вибору форми підприємництва. Через це чимало колишніх великих підприємств продовжували функціонувати, однак на практиці вони не здійснювали жодної діяльності. Найбільшого поширення отримали так звані «зареєстровані товариства», які були своєрідною формою кооперативів, однак вони були лише перехідною формою на шляху подальшої трансформації.

Досвід німецької аграрної реформи показав, що майнова оцінка реформованих підприємств повинна базуватись виключно на реальній ринковій вартості і здійснюватись незалежними експертами. Майнове регулювання повинно бути жорстко регламентованим і контрольованим, аби уникнути потенційних зловживань, адже оцінка майна за залишковою або балансовою вартістю може створити економічну деформацію, а завищена оцінка майна, навпаки, може створити ілюзію значних ресурсів, яких насправді немає в розпорядженні трансформованих підприємств.

Особливістю німецької аграрної реформи є збереження в багатьох випадках великомасштабного виробництва у формі різноманітних корпоративних підприємств із використанням оренди і суборенди.

Цікавим з геополітичної точки зору є досвід аграрного реформування країн Балтії. Аграрні реформи в них полягали у відмові від колгоспно-радгоспної системи та збереженні великих виробничих комплексів; проведенні повної лібералізації аграрного ринку і ціноутворення; відмові від державного патерналізму та прихованого монополізму; підтримці підприємництва у сфері агробізнесу та приватних сімейних господарств; орієнтації на європейську інтеграцію.

З огляду на часове затягування реформ не менш корисним для України є й досвід аграрних трансформацій Китаю (хоча він і не має відношення до країн ЦСЄ). Специфіка китайської економічної реформи полягає в її поступовості та обережності, що дає підстави багатьом економістам уважати її типово градуалістською, адже Китай поступово пройшов шлях від «планової економіки з елементами ринкового регулювання» до «комбінації плану і ринку», потім – «соціалістичної ринкової економіки», і зараз – «один Китай, дві економіки».

Аграрна реформа в Китаї розпочалася з широко поширеної на селі практики «договірної системи родинної відповідальності», що дала змогу сформувати на основі селянських родин своєрідні госпрозрахункові неофіційні підприємства. Практичні кроки реформи передбачали надання сільським жителям чіткого права на обробіток землі та використання на власний розсуд частини врожаю, отриманої понад «домовлений обсяг».

Було проголошено курс на трансформацію державних та колективних сільськогосподарських підприємств у приватні господарства. За умови високої трудомісткості китайського сільського господарства перехід на приватну власність та пов'язану із нею мотивацію означав різке підвищення ефективності. Все це призвело до загального пожвавлення економічної активності.

Водночас аграрна реформа в Китаї характеризується дуже повільною лібералізацією, збереженням директивних методів управління економікою, фактичним співіснуванням соціалістичного та капіталістичного способів виробництва. Як бачимо, стартові та поточні умови реформування в Китаї були надзвичайно специфічними, тому і не змогли повторитись у жодній країні Європейського регіону [2].

Досвід аграрних перетворень у Польщі теж є своєрідним. Протягом післявоєнних років сільське господарство країни продовжувало розвиватися переважно на основі приватної власності на і землю та інші засоби виробництва. У 1989 р. приватний сектор Польщі складався з 2 млн. селянських господарств (із середньою площею 6,3 га), які володіли 76% сільськогосподарських угідь. Частка державного сектора становила 18,6% сільськогосподарських угідь, а середній розмір державного сільськогосподарського підприємства – 3 500 га. Сільськогосподарські виробничі кооперативи використовували 3,6% сільськогосподарських угідь (середній розмір 356 га). Таким чином, кооперативи у Польщі базувалися на приватній власності їх членів на землю, що відкидало потребу в їх структурній реформі і створювало для них вигідні стартові умови під час переходу на ринкову економіку [3, с. 38–39].

Економічні перетворення у сільському господарстві Польщі відбувалися у двох напрямках. Перший стосувався організаційно-економічних змін у структурі самого сільського господарства і принципів його функціонування, а другий – інституційних змін, що мали на меті забезпечити реалізацію нової аграрної політики. Основні організаційно-економічні зміни в середовищі аграрних виробників полягали в приватизації державних господарств та зміні засад діяльності кооперативів і кооперативних підприємств.

Державний сектор у сільському господарстві займав приблизно 20% всієї території. Оскільки загальнодержавна програма приватизації державного майна виявилась малопривабливою для приватизації у сільському господарстві, у 1992 р. було створено спеціальну Агенцію державної власності у сільському господарстві. Діяльність Агенції щодо приватизації державних господарств (ДСГП) полягала у здійсненні таких кроків, як: прийняття у власність ДСГП і їх формальна ліквідація; реструктуризація підприємств і підготовка їх до нових форм господарювання; передача землі та майна у нові форми господарювання.

Основними способами передачі майна колишніх ДСГП у нові форми господарювання могли бути: продаж усього майна і землі або їх частини зацікавленим приватним особам; передача в оренду на визначений термін; внесення їх у формі внеску в господарське товариство; передача в тимчасове адміністру-

вання; передача землі і засобів державним інституціям або організаціям. Однак на практиці переважали оренда землі та майна.

Створення спеціальної Агенції дало змогу адаптувати систему управління сільським господарством до вимог ринку. Адаптація галузеве міністерство було позбавлене права «власності» та «управління» підприємствами.

Значно повільнішими були перетворення в кооперативному аграрному секторі Польщі. Єдиним примусовим кроком держави щодо сільськогосподарських кооперативів була ліквідація ієрархічної драбини – центральних та регіональних об'єднань та органів управління. Цікаво зазначити, що зміни, які відбувалися в аграрному секторі Польщі (приватизація ДСП, ліквідація кооперативів), не сприяли переходу землі і майна в селянські господарства. Лише 4% землі, що вивільнилася, перейшли у власність селянських господарств.

Для координації робіт із розвитку сільського господарства і суміжних ланок АПК було створено Агенцію з реструктуризації та модернізації сільського господарства (АРМСГ). Основними завданнями АРМСГ є фінансова підтримка: розвитку сільського господарства через інвестиції, освітні, дорадчі і консультативні програми; сучасних методів переробки і зберігання продукції; надання послуг та інформативної підтримки. Підтримка може здійснюватись у формі дотацій, преференційних кредитів, надання гарантій по кредитах або фінансування спеціальних проектів.

Слід відзначити, що АРМСГ сприяє розвитку сільських населених пунктів, особливо в частині фінансування підприємницьких ініціатив та розбудови сільської інфраструктури. Оскільки це відбувається на тлі успішної адміністративної реформи, яка розширила права і посилила відповідальність місцевих громад і органів самоуправління, соціальний розвиток села отримав значний поштовх.

Позитивний вплив на діяльність сільського господарства Польщі здійснює також Агенція сільськогосподарського ринку (АСГР), метою якої є стабілізація ринку через стабілізацію цін і забезпечення певного рівня дохідності аграрного виробництва [2, с. 73–77].

Аналіз змісту і результатів проведених реформ в аграрних секторах країн ЦСЄ дає змогу зробити такі висновки щодо тенденцій і закономірностей їх аграрних трансформацій:

1. Країни СНД, де не проводилася реституція власності (повернення землі) і відбулося затягування земельної реформи та уповільнення структурної реформи. Найраціональнішою була процедура реституції, що була застосована в Угорщині, де для повернення землі і фондів колишнім власникам використовувалися ваучери, за які особи, що мали право на повернення власності, могли придбати землю або інші фонди – без зобов'язання з боку держави повернути їм саме те, що належало їм раніше. У результаті в цій країні вдалося уникнути подрібнення земельних ділянок.

Досить гнучкою була модель реституції земель у Литві за рахунок паралельного використання трьох методів: повернення саме тієї земельної ділянки, що була націоналізована після війни, надання іншої еквівалентної ділянки або виплати компенсації. З огляду на значну на той час суму компенсації (150–425 дол. США за гектар), більшість колишніх власників віддали перевагу останньому методу, за рахунок чого вдалося уникнути подрібнення земельних ділянок.

Найбільш радикально підійшла до проблеми реституції земель Албанія, де відбувся розподіл землі серед колишніх працівників колективних і державних підприємств без урахування

інтересів її колишніх власників, що отримали альтернативну компенсацію приватизаційними ваучерами або урядовими облигаціями.

Специфічним наслідком дотримання принципів соціальної та історичної справедливості під час проведення приватизації землі і реституції в багатьох країнах стала не тільки фрагментація земельних ділянок, але й значна частка землі сільськогосподарського призначення у володінні міських жителів. У країнах Балтії, Болгарії, Чеській Республіці та Словаччині сформувався досить численний прошарок таких землевласників, що дало змогу запровадити ринок землі.

2. Більш вигідні стартові позиції для проведення приватизації землі і структурної реформи аграрного сектора мали країни, де аграрні перетворення почалися вже за умови макроекономічної стабілізації.

3. У більшості країн для управління процесами приватизації державних сільськогосподарських підприємств були створені агентства державної власності, що мали різну назву. Країни із значною часткою державного сектора в сільському господарстві мали несприятливі стартові умови для реформування, оскільки загальною закономірністю у країнах ЦСЄ було більш повільне реформування державних підприємств порівняно з колективними.

4. Після проведення структурної реформи в країнах ЦСЄ склалася бімодельна структура господарських одиниць із різною часткою крупних підприємств, дрібних та середніх фермерських господарств. Фермерські господарства переважають в Албанії, Словенії, Латвії, Польщі, Румунії. У Литві, Болгарії та Естонії фермерські й особисті підсобні господарства володіють понад половиною сільськогосподарських угідь. У Чехії, Словаччині, Угорщині, країнах СНД і на території колишньої Німецької Демократичної Республіки переважають крупні господарства.

5. Успіх реформування значною мірою визначається ступенем визнання необхідності і суті реформ сільським населенням. Соціологічні дослідження показали, що кредит довіри селян до реформ зазвичай є значним саме на початку їх проведення.

6. Сільськогосподарські підприємства більшості країн ЦСЄ зіткнулися з проблемою фінансування виробництва. Відсутність доступу до кредитів або високі відсоткові ставки кредитів стали загальною проблемою, тому більшість країн Центрально-Східної Європи ввели системи преференційних кредитів і кредитних гарантій для забезпечення сільського господарства обіговими коштами.

7. Загальною закономірністю країн із перехідною економікою є низький рівень прямих іноземних інвестицій в агропродовольчий сектор, причому рівень інвестицій у сільське господарство є суттєво нижчим від рівня інвестицій у галузі, що знаходяться вище і нижче за технологічним ланцюжком.

8. Досвід країн із перехідною економікою показує, що ефективність процесів реформування залежить від інституційних трансформацій в економіці і суспільстві. У країнах ЦСЄ інституційна реформа мала більш комплексний і глибокий характер, тому що перехідний процес включав також створення національної держави і відповідних інститутів. Одним із найскладніших завдань було створення інститутів, що здатні ініціювати і просувати розвиток фінансових і кредитних ринків у сільському господарстві, адже мова йшла передусім про неформальні інститути.

9. У багатьох країнах ЦСЄ на третьому етапі реформ частка сільського господарства у ВВП і частка зайнятих у галузі змен-

шилися. У країнах, де в результаті структурної реформи утворилася значна кількість невеликих фермерських господарств, зайнятість у сільському господарстві, навпаки, зросла (наприклад, у Румунії). У країнах, де було збережено крупні сільськогосподарські підприємства (Угорщині, Чеській Республіці та Словаччині) зменшення частки сільського господарства у ВВП супроводжувалося зменшенням зайнятості. Тільки в Болгарії частка сільського господарства у ВВП зросла за зменшення частки зайнятих.

Крім того, для країн із порівняно високим рівнем ВВП на душу населення характерна незначна частка сільського господарства у ВВП і незначна частка у загальній зайнятості, що не перевищує 10%. Для групи країн із відносно низьким рівнем ВВП на душу населення характерною є значна частка зайнятих у сільському господарстві [3; 4].

Особливостями трансформацій аграрної сфери в Україні є затягування з проведенням структурної реформи, низький рівень ВВП на душу населення, досить значна частка сільського господарства у ВВП і висока частка зайнятих у сільському господарстві. Виходячи із загальних закономірностей аграрних трансформацій, Україні необхідно в найближчій перспективі налагодити виробництво достатньої кількості конкурентоспроможної екологічно безпечної сільськогосподарської продукції, поглибити реструктуризацію аграрного сектора, сформувати ефективну систему кредитування сільського господарства тощо.

Висновки. Залежно від цілей і характеру трансформацій реалізацію аграрної реформи в країнах із перехідною економікою Центрально-Східної Європи можна умовно поділити на три періоди: на першому етапі стратегічним завданням була структурна реформа аграрного сектора, в основі якої лежала приватизація землі; на другому етапі відбулася радикальна зміна внутрішньої аграрної політики в напрямі політики підтримки цін і ринків, експортних та імпорتنних обмежень; на третьому етапі відбувається (а в деяких країнах уже відбулася) підготовка до вступу в ЄС. Зміст та результати проведених реформ великою мірою, особливо на першому етапі, визначалися стартовими умовами, які різнилися в окремих країнах ЦСЄ.

Можна виділити такі основні закономірності і тенденції аграрних трансформацій в країнах ЦСЄ:

1) у тих країнах ЦСЄ, де проводилося повернення земель та майна колишнім власникам або їх спадкоємцям, відбулося затягування земельної реформи та уповільнення структурної реформи;

2) після проведення структурної реформи в країнах ЦСЄ склалася бімодельна структура господарських одиниць із різною часткою крупних підприємств, дрібних та середніх фермерських господарств;

3) загальною закономірністю для всіх країн ЦСЄ є більш повільне реформування державних підприємств порівняно з колективними;

4) сільськогосподарські підприємства більшості країн ЦСЄ зіткнулися з проблемою фінансування виробництва, високі відсоткові ставки кредитів стали загальною проблемою, тому більшість країн Центрально-Східної Європи ввели сис-

теми преференційних кредитів і кредитних гарантій для забезпечення сільського господарства обіговими коштами;

5) загальною закономірністю країн із перехідною економікою є низький рівень прямих іноземних інвестицій в агропродовольчий сектор, причому рівень інвестицій у сільське господарство є суттєво нижчим від рівня інвестицій в галузі, що знаходяться вище і нижче за технологічним ланцюжком;

6) ефективність процесів реформування залежала великою мірою від інституційних трансформацій в економіці і суспільстві;

7) у багатьох країнах ЦСЄ на третьому етапі реформ частка сільського господарства у ВВП і частка зайнятих у галузі зменшилися.

Література:

1. Аграрная реформа в странах Центрально-Восточной Европы и России (1990–2000). – М. : Наука, 2003. – 255 с.
2. Губені Ю.Е. Аграрна реформа у Чеській Республіці: від «оксамитової» революції до європейської інтеграції. Приклад, гідний наслідування / Ю.Е. Губені. – Львів : Українські технології, 2001. – 368 с.
3. Осташко Т.О. Ринкова трансформація аграрного сектора / Т.О. Осташко. – К. : Фенікс, 2004. – 280 с.
4. Політика і розвиток сільського господарства в Україні / За ред. Ш. фон Крамона-Таубадея, С. Зорі, Л. Штріве. – К. : Альфа-Принт, 2001. – 312 с.

Шульга О.А. Содержание и результаты аграрных преобразований в странах Центрально-Восточной Европы

Аннотация. В статье проанализировано содержание и результаты аграрных трансформаций в странах Центрально-Восточной Европы, определены закономерности и особенности их аграрных преобразований. Акцентировано внимание на том, что скорость и результаты проведенных реформ во многом определялись стартовыми условиями, которые отличались в отдельных странах ЦВЕ. Сделан вывод о том, что более выгодные стартовые позиции для проведения приватизации земли и структурной реформы аграрного сектора имели страны, где аграрные преобразования начались уже при макроэкономической стабилизации.

Ключевые слова: либерализация, приватизация, аграрная реформа, реституция.

Shulga O.A. Content and results of agrarian reforms in Central and Eastern Europe

Summary. Analyzed the content and results of agrarian transformation in Central and Eastern Europe defined patterns and characteristics of agrarian reforms. The attention that the speed and results of the reforms is largely determined by the initial conditions, which differ in some CEE countries. It is concluded that more favorable starting positions for earth privatization and structural reform of the agricultural sector had the country where agrarian reforms have begun already provided macroeconomic stabilization.

Keywords: liberalization, privatizing, agrarian reform, return.